

Рецензия

На дисертация за присъждане на научна и образователна степен "Доктор"

На Галина Кръстева Георгиева на тема:

„Училищната и виртуалната среда като социални детерминанти на агресията сред тийнейджъри”

Реценцент: проф. дпсн С. Джонев

Дисертационният труд е в обем от 281 страници от които 235 обхващат научната разработка, а останалите включват „Използвана литература” и „Приложения”. В разработката са цитирани 329 източника – 133 на кирилица, 139 на латиница и 57 електронни ресурси. Обемът, съдържанието и балансът на използваната литература говорят за едно задълбочено вникване в проблематиката и добра обосновка на изследването както в световната, така и в българската традиция и достижения по темата.

Още в началото на своята рецензия искам да споделя, че работата е написана интересно, стегнато и същевременно изчерпателно, ерудирано и се чете с лекота и задоволство. Текстът има традиционната за дисертационната разработка трикомпонентна структура – теоретичен обзор, организация и дизайн на изследването, емпирико-теоретичен анализ.

Дисертацията започва с теоретичен анализа на агресивността. След кратък обзор на дефинициите за агресията се възприема определението на Р. Барън и Д. Ричардсън в контекста на разбирането за агресията като намерение, поведение, резултат, нормативна база и отношение на жертвата.

Следва доста задълбочен преглед на видовете агресия: директна – индиректна, физическа – вербална, активна – пасивна, физическа – психическа, просоциална – антисоциална и пр. Този анализ предоставя подходяща база за задълбочаване на изследването за агресията в детайли.

По-нататък авторката пристъпва към анализ на теориите за агресията. Разполага се в традиционната платформа: психоаналитичен подход на З. Фройд, биологична перспектива, представена от Лоренц, социобиологична концепция, теории за външните подбуди – фрустрация-агресия (Долард, Милър, Бърковиц, Арънсън), когнитивна теория, теория за социалното научаване

Вторият аспект на теоретичната част се отнася до психофизиологичните особености на тийнейджърската възраст, имащи отношение към агресивното поведение. Тук авторката разгръща действителната мултидетерминираност на проблема: биологични фактори – период на "бушуващите хормони", на „буря и стрес”, очертава „кривата на униние”; кризата на

идентичността – Ериксон; бихейвиърстичният подход за научаването; културно-историческата теория – Выготски: теорията за моралното разсъждение – Колбърг, Лърнър и пр. Задълбочено е анализирана: ролята на семейството за формиране на агресивни модели; на субкултурата – някои музикални стилове с антисоциални текстове и откровен цинизъм, пропагандиращи нисък морал; употребата на психоактивните вещества; влиянието на медиите; храни предизвикващи психически дисфункции - транс мазнини например; влиянието на медикаменти и медицински интервенции – ваксини и пр. Не всички посочени фактори са обосновано изложени, както например ролята на ваксините за отключване на агресията. Някои звучат по скоро проблематично...

Специално внимание е обърнато на училището като благоприятна среда за проявите на груповата динамика, за възникване на конфликти, за възпроизводство на агресивни модели, които в съчетание с личностната незрялост и лабилност са подходящо съчетание за поява на агресия. От анализа не са убягнали като фактори на конфликтите, респективно на агресията, етническите и половите различия, учителите, училищните правилници, порядки и т. н. Тази част също създава стабилна теоретична платформа за моделиране на явлението и бъдещо задълбочаване на емпиричното изследване.

Работата дава теоретична и емпирична интерпретация на агресията в училищна среда. Във фокуса на анализа попадат изследванията на български и чуждестранни автори по проблематиката, което обогатява подхода на авторката. Прави се правилното за целите на разработката заключение, че голяма част от „факторите, които имат важна роля при формирането на поведенческия модел трябва да се търсят извън личността – в околната среда, в капацитета на родителите да направляват здравословното развитие на своите деца, в училищната институция, която полага финалния щрих в моделирането на тийнейджърите.”

Съобразно тематичната рамка, зададена в заглавието на дисертацията и основната цел на изследването, е естествено анализът да се насочи към ролята на виртуалната среда като фактор, детерминиращ агресията. Прави се оценка на различни детайли на виртуалното пространство за възникване на агресивни модели на поведение: демонстриране на насилие, анонимна среда с големи възможности за агресивно поведение, множество технически и софтуерни средства за кибертормоз, изобилие на изразни средства за враждебни действия, увреждащи последствия. Виртуалното пространство напомня със своята същност тезата на Бърковиц, че „наличието на оръжие в ситуацията предразполага към неговото използване с агресивни подбуди”. Виртуалното пространство е оценено като рискова среда за личността.

В тази част се прави връзка със семейството и училището, Националният център за безопасен интернет за предотвратяване на кибертормозът. Прави се психологичен анализ на личността, идентичността, поведението и пр. на тийнейджърите във виртуалното пространство.

Дискутира се въпросът за „ползата” или „вредата” от видеоигрите. Утвърждава се мнението, че не само допринасят за разпространение на насилието, до свикване с него, но и до суицидно поведение, при което младата личност насочва агресията към себе си (Компютърната игра „Син кит”). Тези заключения са потвърдени с изследвани както на чужди автори, така и на български изследователи – Чонова, Ганева – 2008, Кардалев – 2010, Бонев – 2014, Киряков – 2011.

В крайна сметка се възприема заключението на 11-то издание на Международната класификация на заболяванията (МКД-11/ ICD-11) от 2018 година, където игралното разстройство с онлайн и офлайн варианти е включено като клинично разпознаваем и клинично значим синдром.

Закономерно теоретичната част завършва с „Обобщение и синтез на факторите, детерминиращи агресията сред тийнейджъри – личностни и социални”, което придава завършен логически финал на предходния анализ.

Втората част на дисертационния труд е посветена на „Организация и дизайн на изследването”.

Целта на изследването е дефинирана ясно и недвусмислено: „Да се установят конкретните измерения на влиянието на училищната среда, виртуалното пространство и виртуалните видео игри в качеството им на детерминанти на агресивното поведение сред тийнейджъри от десети и единадесети клас”.

Обект са 1664 тийнейджъри от десети и единадесети клас от шестте статистически района в България – 19 учебни заведения от 12 населени места. Извадката е описана детайлно, което дава възможност за включване в изследването редица соцодемографски характеристики. Изследването е проведено от месец април до месец юни през учебната 2016/2017 година, както и през месец октомври на учебната 2017/2018 година.

Свързани с целта са 5 релевантни задачи.

В тази част на разработката са представени използваните инструменти на изследването:

- Многомерна скала за оценка на агресивността в юношеска възраст на Пл. Калчев (МСА), съдържаща 7 скали за количествена оценка на агресията, които показват висока надеждност в изследването – α на Кронбах за всички скали надхвърля 0,70.

- Анкета с 23 въпроса.

- Интервю, Наблюдение, Беседа, Кейс-стадий.

Методите се представени детайлно, балансирано и личи специфичният им принос в разработката. Като цяло методиката е адекватно подбрана, широкообхватна и достатъчна за целите на изследването. Статистическите методи за обработка са представени обвързано със психологическата интерпретация и използването им в различните фази на анализа.

Третата част, в която са анализирани статистически събраните данни в емпиричното изследване, има за цел да разкрие връзките между заетостта на тийнейджърите в училищната и виртуалната среда от една страна и агресията от друга, както и да провери хипотезите.

Първата стъпка в това отношение се отнася до проверка различията между двата пола по степен на агресивност, измерена с „Многомерната скала за оценка на агресивността в юношеска възраст”. Изводите в тази част са достоверни и интересни от гледна точка различията в профила на агресивността на двата пола.

На стр.141 неправилно са поставени кавичките на текста – зависимата „променлива агресия” – което сменя съдържанието на понятието – от „агресия”, става „променлива агресия”. Освен това речникът е претрупан с ненужни обяснения на статистическите понятия и основания.

Посредством корелационен анализ е проверена връзката между честота на училищната агресия и интернет-влиятието – сблъсъкът с агресивни послания в интернет, подложеност на агресивни атаки в интернет, агресията, свързана с виртуалните видео игри. Резултатите са добре интерпретирани и допринасят за изясняване темата на разработката.

По-нататък за определяне влиянието на обкръжението върху агресивността на индивида е използван регресионен анализ. Най-напред на факторите свързани с виртуалната среда, след това с факторите, които най-често предизвикват агресия и накрая с факторите, допринасящи за тийнейджърската агресия. Последно е проведен регресионен анализ на общия показател за агресия и всички фактори, проверени преди това: честота на училищната агресия, сблъсъкът с агресивни послания в интернет, подложеност на агресивни атаки в интернет, агресията, свързана с виртуалните видео игри; факторите, които най-често предизвикват агресия (B2) и факторите, допринасящи за тийнейджърската агресия (B8). Този окончателен модел обяснява 16,3% от вариацията на зависимата променлива.

В последващата част от работата са разгледани резултатите от анкетирането – връзката между учебните резултати, неизвинените отсъствия, наложените наказания на тийнейджърите и образованието на родителите и времето, прекарано от изследваните лица във виртуалното пространство.

Констатирани са различия във формите на агресия между учениците от Професионалните гимназии и Средните училища.

Анализът е коректно проведен и допринася за изясняване темата на разработката.

Интересен резултат представлява анализът на данните за агресивността на тийнейджърите по териториални райони посредством ANOVA. Констатирани са статистически значими различия, изобразени и графично.

Следващият, факторен анализ на скалите от многомерния въпросник за агресията допринася за теоретичната ѝ диференциация в две категории - „фактор на активна агресия” и „фактор на отчуждение”. Това е реален принос на разработката към теорията на изследваното явление.

По-нататък работата предлага анализ на резултатите от анкетната карта. Дадени са редица описателни статистики на ситуационни характеристики, свързани с агресията – честоти и средни величини за наблюдавана агресия, фактори предизвикващи агресия, насоченост на агресивните прояви, оценка на дисциплината, способността учителите да неутрализират агресивните прояви, адекватност на наказанията за агресия, фактори, допринасящи за тийнейджърската агресия, време в денонощието прекарвате във виртуалното пространство. Тази част характеризира по същество жизненото пространство, в което се разгръща поведението на тийнейджърите и дава информация за причините на агресивното поведение.

Пътюм бих отбелязал едно недоглеждане при илюстрацията на резултатите: хистограмата Фиг. 3. 3. има номерация, но таблицата 3. 31., за която се отнася – няма и това затруднява проследяването.

Факторният анализ на детерминантите на агресията в училищна среда сочат 4 фактора:

- фактор „търсена доминантност”;
- фактор „емоционално-агресивна социализация”, или със синонима „агресивен характер”;
- фактор „компенсаторна агресия”;
- фактор „нарушена справедливост” .

Бих отбелязал този резултат като още един принос към изследваната проблематика.

Заслужава да се отбележи и понятийното изясняване на категорията „виртуална агресия“ като представа на изследваните лица за нея. Като най-широко представени са „заплахите”, а най-използваният форум е „фейсбук”.

В анкетната карта се разкриват и нагласите на изследваните лица за реакция към агресор във виртуалното пространство. Две трети от отговорилите сочат отговора „игнорирам”, една пета „ще му отговоря по подобен начин”. Този резултат е добра емпирична база за насочване на възпитателната работа на педагогическите кадри.

Обезпокоителна е констатацията, че значителна част от изследваните тийнейджъри имат интерес към игри с по-висока от средната степен на насилие. Един резултат от изследването, водещ към реална оценка на ситуацията и указващ на необходимите усилия по посока на преодоляване на агресивността.

Проверката на психичното състояние на тийнейджърите след приключване на игри с насилие и ужаси дава интересни емпирични резултати в широк спектър състояния – от

неутрални до позитивни и негативни, което е още един принос към профила на влиянията на видеоигрите върху личността. Факторният анализ на състоянията след участие или наблюдение на игри с насилие и ужаси също дава интересен резултат:

- фактор стрес;
- фактор дехуманизация;
- фактор подем.

На финала на тази част е потърсен отговор на въпроса за влиянието на видеоигрите върху агресията сред тийнейджърите и на въпроса за степента на агресивност на средата, в която те живеят.

Заключението ми към тази част е, че е съдържателно издържана, добре е конституиран и има реален евристичен и приносен характер.

Анализът на резултатите с качествени методи хвърля допълнителна светлина върху третираната проблематика.

Разисквани са 3 казуса на тийнейджъри с агресивни прояви. Потърсени са причините, които изтъква тийнейджърът за проявите на агресия, мнението и оценката на педагогическите специалисти и съучениците, на родителите, мерките, които са предприемани за ограничаване на агресията.

Този анализ има ограничен принос към изследването, но има положителен илюстративен ефект към резултатите от предходната част. Подобен е резултатът от проведените 4 интервюта с тийнейджъри, проявили агресия.

По-задълбочено и с необходимата методическа подготовка – посочени са базисните въпроси – са проведени беседите с 20 учители. Откроява се мнението за ръст в агресивното поведение на тийнейджърите. Отчита се ролята на населеното място за отключване на агресията, детерминиращите фактори, състоянието на учителите претърпели агресия.

Проведеното наблюдение на тийнейджъри, принадлежащи към училищна банда, е в продължение на две години и също способства за изясняване на агресивното поведение в специфична ситуация на взаимна подкрепа. Констатирани са конкретни характеристики: вербален тормоз, физическа агресия, взаимна поддръжка, непристойни предложения, злоупотреба с наркотични вещества и алкохол, виртуален тормоз, основно чрез социалната мрежа фейсбук, цинични коментари, неприлични снимки и пропагандиране чалга-култура.

Този опит за изследване на тийнейджъри, принадлежащи към училищна банда може да бъде начало на много обхватно изследване на агресията на спонтанни и организирани тийнейджърски групи.

В частта „Обобщение и изводи” е направена обоснована рекапитулация на получените резултати.

Рефератът, който съпътства дисертацията, отразява адекватно нейното съдържание и може да бъде представителен материал за разработката. Посочените приноси – 7 на брой – са коректно определени и отговарят на достойнствата на работата. Отнасят се до разработената методика, факторите на агресията, структурата на агресивното поведение, формите на тийнейджърската агресия. Оценено е мястото на посочените заключения на фона на цялостното състояние на проблема, предвид необхванатите части в дисертационния труд.

Посочени са 8 публикации по темата на дисертационния труд.

Крайното ми заключение е, че пред нас е един сериозен труд по въпросите на тийнейджърската агресия и нейните детерминанти – както по отношение на теоретичната платформа, така и по отношение на емпирико-теоретичните резултати.

На базата на това си заключение предлагам работата за допускане до защита.

Рецензент:

Проф. дпсн С. Джонев